

Influence of the Safavid Period on Social Issues and Public Space in Esfahan (Case Study: Allahverdi Khan and Khaju Bridges)

ARTICLE INFO

Article Type

Original Research

Authors

Hanaei Gh.¹ MSc,
Mansouri B.*² PhD,
Diba D.³ PhD,
Dabagh A.M.⁴ PhD

How to cite this article

Hanaei Gh, Mansouri B, Diba D, Dabagh A.M. Influence of the Safavid Period on Social Issues and Public Space in Esfahan (Case Study: Allahverdi Khan and Khaju Bridges). Naqshejahan- Basic studies and New Technologies of Architecture and Planning. 2020;10(1):1-9.

ABSTRACT

Aims In the Safavid era, due to the government's approach to the issue of collective life, as well as attention to the issue of national unity and the society unity, certain changes can be observed in the type and manner of social activities. Therefore, it is of paramount importance to investigate the impacts of the Safavid government on the formation of urban spaces. It is considered the process of turning the bridges built during this period, such as the Allahverdi Khan and Khajoo Bridges, into the context of group activities and the role of the government in it.

Instruments & Methods In this study, with the interpretive historical method, Safavid Travelogue to extract social activities has been studied. Then, by explaining the role of government in such activities, the causes of government agency in holding various social events are examined and the creation of Allah Verdi Khan and Khaju Bridges as a place of collective behavior of the people are then analyzed.

Findings Since the legitimacy of the Safavid government relies on the national unity, the public territory, as the sphere of communication of society, has become the scene of national and religious events, and the government has been responsible for establishing and forming many social events. Hence, spaces such as Naqsh-e Jahan Square, Chaharbagh Street, as well as Allah Verdi Khan and Khaju Bridges have been formed during this period.

Conclusion The urban bridges of Safavid era, i.e. Allah Verdi Khan and Khaju Bridges, have become the context of social activities of the people and the king, and instead of the mere function of a passage, they have formed a key collective space in the structure of Isfahan with their special architecture.

Keywords Social Activities; Safavid Empire; Isfahan Development; Public Space; Allahverdi Khan Bridge; Khaju Bridge

¹Department of Architecture, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran

³Department of Architecture, Fine Arts Faculty, University of Tehran, Tehran, Iran

⁴Department of Architecture, Architecture & Urban Planning Faculty, Sooreh University, Tehran, Iran

*²Correspondence

Address: Department of Architecture, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran

Phone: -

Fax: -

beh.mansouri@iauctb.ir

Article History

Received: January 11, 2020

Accepted: February 5, 2020

ePublished: June 20, 2020

CITATION LINKS

[1] City, ceremony, collective memory a study on the relation of ceremonies and urban spaces in Safavid and Qajar eras [2] Reference to the recreation and entertainment system of the Safavid era [3] Writing successful: Theses, dissertations, research projects and scientific articles [4] Research methods and its evaluation in human sciences [5] Iranian national identity [6] Shah Ismail Safavi and the Safavid "Shahnameh [7] Voyages de chardin [8] Voyage ou relation de letat present [9] Delicaton and national policy in the Safavid period [10] Cose e parole nei viaggi di pitro Della Valle [11] Am hofe des persischen grosskonigs [12] Voyages en Perse [13] Garcias de Silva Figueroa en Perse [14] History of Alam Aray Abbasi [15] Familiarity with historical city of Esfahan [16] Voyages de chardin [17] Esfahan Safavid era [18] Effects of government autocratic interventions on urban structure of Isfahan in Safavid Shah Abbas era [19] Half the world: The social architecture of Safavid Isfahan [20] A treasure of the historical monuments of Isfahan: Ancient monuments, historical tables and inscriptions in the Isfahan Province [21] The life of Abbas the Great [22] Based on comparative study of historic bridges of Isfahan [23] The bridge: Path to paradise [24] Climatic analysis of the traditional Iranian buildings [25] Once upon a time in Iran

تبیین تاثیر حکومت صفوی بر شکل‌گیری فضای جمعی در پل‌های صفوی اصفهان (نمونه موردی: پل‌های الله‌وردی‌خان و خواجه)

غزاله حنایی PhD

گروه معماری، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

بهروز منصوری* PhD

گروه معماری، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

داراب دیبا PhD

گروه معماری، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، تهران، ایران

امیرمسعود دباغ PhD

گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه سوره، تهران، ایران

چکیده

اهداف: در دوره صفویه به سبب رویکرد حکومت نسبت به مقوله حیات جمعی و توجه به مساله وحدت ملی و یکپارچگی جامعه، تحولات ویژه‌ای در نوع و نحوه بروز فعالیت‌های اجتماعی مشاهده می‌شود. از این رو بررسی تاثیرات حکومت صفوی بر شکل‌گیری فضاهای شهری، امری مهم است. همچنین روند تبدیل شدن پل‌های ساخته شده در این دوران، نظیر پل‌های الله‌وردی‌خان و خواجه، به بستر فعالیت‌های جمعی و نقش حکومت در آن مورد نظر است.

روش‌ها: در این مطالعه با روش تاریخی-تفسیری، سفرنامه‌های دوران صفوی به‌منظور استخراج فعالیت‌های اجتماعی مطالعه شده است. سپس با تبیین نقش حکومت در این قبیل فعالیت‌ها، به بررسی علل عاملیت حکومت در برگزاری رویدادهای اجتماعی مختلف پرداخته و به دنبال آن، ایجاد پل‌های الله‌وردی‌خان و خواجه توسط حکومت به‌عنوان محل بروز رفتارهای جمعی مردم مورد تحلیل قرار گرفته است.

یافته‌ها: از آنجایی که مشروعیت حکومت صفوی در گرو وحدت ملی است، قلمروی عمومی به‌عنوان عرصه ارتباطات جامعه، به صحنه بروز رویدادهای ملی و مذهبی تبدیل می‌شود و حکومت صفویان، متولی برپایی و شکل‌گیری بسیاری از رخدادها و اجتماعی شده است. بنابراین برای تحقق این امر فضاهایی نظیر میدان نقش جهان، خیابان چهارباغ، پل الله‌وردی‌خان و خواجه در این دوران شکل گرفته‌اند.

نتیجه‌گیری: پل‌های شهری دوران صفوی یعنی الله‌وردی‌خان و خواجه به بستر فعالیت‌های اجتماعی مردم و شاه بدل شده است و به جای کارکرد صرف گذر، با معماری ویژه خود، فضای جمعی مهمی را در ساختار شهر اصفهان شکل داده‌اند. **کلیدواژه‌ها:** فعالیت‌های اجتماعی، حکومت صفوی، توسعه اصفهان، فضای جمعی، پل الله‌وردی‌خان، پل خواجه

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۱۰/۲۱

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۱۱/۱۶

*نویسنده مسئول: beh.mansouri@iauctb.ir

مقدمه

در خوانش‌های متفاوت پیرامون تاریخ ایران، همواره عصر صفوی از منظرهای گوناگونی چون تشکیل دولت مستقل ملی شیعی،

یکپارچگی در قلمروی سرزمین ایران و ایجاد امنیت و آرامش نسبی، به‌عنوان دوره‌ای مهم تلقی شده است^[1]. تحولات رخ داده در این دوران که متأثر از شیوه حکومت‌داری و پایه‌های قدرت صفوی است، در زمینه‌های مختلف فرهنگی، سیاسی و اجتماعی قابل رویت است. شیوه حکومت‌داری و تلاش حکومت به‌منظور برقراری وحدت ملی در این دوران متوجه جنبه‌های مختلف زندگی مردم بوده است و در بسیاری از موارد بر آن اثر گذاشته و بدان شکل می‌داده است. زندگی مردم در این دوران از سنت و مذهب تاثیر پذیرفته و در قالب‌های مختلفی که حکومت آن را تعیین می‌کرد، قرار گرفته بود. حیات جمعی افراد به‌عنوان جنبه اجتماعی از زندگی آنها پیرو همین تحولات بوده و در سطوح مختلف شهر بروز می‌یافته است. پادشاهان صفوی نسبت به برقراری اعیاد، مراسم، سازمان‌دادن تفریحات عمومی و جشن‌ها توجه خاصی داشته‌اند، به‌طوری که در تشکیلات اداری حکومت صفوی مناصبی وجود داشت که با امور تفریحی و اعیاد و مراسم در ارتباط بودند^[2]. شهر صفوی به‌عنوان ظرف فعالیت‌های اجتماعی با منشا مردم و مراسم‌هایی که حکومت مبنای آن بوده شکل گرفته و رشد یافته است.

عرصه‌های عمومی شهر متناسب با نیازهای مطروحه هر فعالیت مورد استفاده قرار می‌گرفته و در مواردی بر حسب نیاز و صلاحدید حاکمان فضاهایی ساخته شده است که زمینه‌ای مناسب برای فعالیت‌های اجتماعی مورد تایید حکومت صفوی فراهم آورده بود. بنابراین در این دوران می‌توان فضاهایی چون خیابان، میدان و بازار را مشاهده کرد که امکان بروز حیات اجتماعی شهر را به‌خوبی ایجاد می‌کنند و به سبب موقعیت جغرافیای ویژه پایتخت صفویان، یعنی شهر اصفهان، بستر رود زمینه‌ای فراهم آورده است تا تاثیرات این فعالیت‌ها بر ساختار پل‌های این دوره نیز مشاهده شود.

پژوهش‌هایی متنوع در جهت بررسی و شناخت حکومت صفوی از جنبه‌های گوناگون و تاثیر آن در ابعاد مختلف اجتماعی تا به امروز انجام شده است، اما بررسی شکل‌گیری فضاهای جمعی به‌طور عام و پل‌های شهری به‌طور خاص و تاثیرات نگرش حکومت به مساله وحدت ملی و یکپارچگی و برگزاری مراسم اجتماعی بر آن امری مغفول مانده است. مطالع حاضر در پی آن است که با مطالعه تحلیلی تاریخ دوران صفوی و پاسخ به پرسش‌هایی نظیر چه فعالیت‌های اجتماعی در دوران صفوی با عاملیت حکومت در فضاهای شهری بروز می‌یافته است؟ و نگرش حکومت در شکل‌گیری فضاهای جمعی چیست؟ سعی دارد نقش حکومت، در شکل‌گیری فضاهای جمعی، در پل‌های دوران صفوی را تبیین کند.

پیشینه

به‌منظور تحقق اهداف مطالعه و یافتن پاسخ سئوالات مطرح‌شده، شناخت عمده فعالیت‌های اجتماعی انجام‌شده در دوران صفوی، ضروری است. بنابراین در این راستا، مراجعه به سفرنامه‌های موثق که توسط سیاحان عمدتاً اروپایی تهیه شده و اشاراتی که آنها به بروز فعالیت‌های جمعی داشته‌اند جمع‌آوری شده است و در جدول

۱ به تفصیل مشاهده می‌شود. لازم به ذکر است که با توجه به تعدد سفرنامه‌نویسان و گزارش‌های متنوع از فعالیت‌های اجتماعی در دوران شاه عباس اول، تقسیم‌بندی منابع سفرنامه‌ای بر حسب حضور در دوران شاه عباس اول و پس از آن انجام شده است.

جدول ۱) دسته‌بندی پیشینه پژوهشی مبتنی بر فعالیت‌های اجتماعی مردم در دوران صفویه (منبع: نویسندگان)

دوره	سیاح	فعالیت اجتماعی	شرح رخداد اجتماعی
شاه عباس اول	فیگوئروا	جشن آب‌پاشان	در بستر رودخانه زاینده‌رود افراد به یکدیگر آب می‌پاشند و مراسم توسط مردم از روی پل الله‌وردی‌خان تماشا می‌شود.
	دلاواله	جشن گل سرخ	در اماکن عمومی همزمان با رویش گل سرخ گروهی از جوانان بر سر و روی مردم گل می‌پاشند و از آن‌ها طلب پول می‌کنند.
	شرلی	جشن ورود شاه	برنامه‌های شاد و مفرح به مناسبت ورود شاه همراه با ساز و موسیقی است. مردم با پوشش‌های منظم و مرتب به استقبال شاه می‌آمدند و زمین را فرش می‌کردند تا شاه از آن عبور کند.
	فیگوئروا؛ شرلی	استقبال از سفرا	میدان‌ها و کوچه و بازار توسط فانوس و شمع چراغانی می‌شدند و مردم برای انجام فعالیت‌های مختلف آزاد بودند.
	دلاواله	عید قربان	شتر قربانی روز عید در شهر گردانده می‌شد و در خارج از شهر با همراهی مردم، شاه و درباریان آن را قربانی می‌کردند.
	دلاواله	عزاداری	در روز دهم ماه محرم، از تمام اطراف و محلات اصفهان دسته‌های بزرگی به راه می‌افتند که بیرق و علم با خود حمل می‌کنند و گروهی آنها را مشایعت می‌کنند.
	دلاواله	نمایش گرگ‌بازی	رهاکردن گرگ زنده و تهیج آن توسط تعدادی از مردم به‌منظور تقویت روحیه مردم، که شاه در میدان عمومی دستور این بازی را می‌داد.
	دلاواله	خاج‌شویان	ارامنه صلیبی را در آب می‌اندازند و با رقص و موسیقی حاضران را سرگرم می‌کنند.
	فیگوئروا	نمایش گاوبازی	تعدادی قوچ و گاو در میدان شهر به جنگ انداخته می‌شوند و گروه بی‌شماری از مردم آنها را تماشا و تشویق می‌کنند.
	دلاواله؛ شاردن	بازی چوگان	بازی با اعلام شاه و توسط دو گروه منتخب شروع می‌شود و در آن دو گروه سوار بر اسب تلاش می‌کنند با ضربه‌زدن به گوی، توسط چوگان، آن را از ستون‌های منتهی علیه دو طرف میدان عبور دهند.
پس از شاه عباس اول (شاه صفی، شاه سلیمان و شاه عباس دوم)	شاردن	جشن شاطر	انتخاب پادوی شاه که باید طی مراحل توانایی خود را به اثبات رساند و در مسیرهای شهری انجام و به میدان نقش جهان ختم می‌شود.
	اولتاریوس؛ کمپفر؛ شاردن	جشن نوروز	اعلام عمومی عید نوروز در میدان‌های شهر به وسیله نقاره، شیپور و سنج و مردم به خوشحالی در اماکن عمومی و انجام بازی‌ها و سرگرمی‌های جمعی می‌پرداخته‌اند.
	کمپفر	سوارکاری و شکار رفتن شاه	شاه برای شکار و سوارکاری با همراهان و ملازمان به باغ‌های خارج از شهر می‌رفته و از خیابان چهارباغ عبور می‌کرده است.
	شاردن	نمایش‌ها و بازی‌های میدانی	سرگرمی‌هایی که مبتنی بر بازی و ورزش است نظیر قیق‌اندازی، شمشیربازی، جری‌بازی، زورخانه و سرگرمی‌هایی نظیر بندبازی، شعبده‌بازی و غیره
	کمپفر	عید قربان	مردم در میدان‌ها و قهوه‌خانه‌ها برای تماشای تردستان و شعبده‌بازان حضور می‌یافتند.
	تاورنیه	گردش عمومی در باغ‌ها	ایرانیان در نقطه قشنگ و مصفایی از باغات فرشی گسترده و بر روی آن می‌نشیند و تماشای صفای سبز می‌کنند و از میوه‌های آن می‌چینند و لذت می‌برند.
	تاورنیه؛ شاردن؛ اولتاریوس	اجتماعات قهوه‌خانه‌ای	اندرزادان دراویش، شاهنامه‌خوانی و شنیدن مسایل روز و امور گوناگون، قهوه‌خانه‌ها را به محلی برای اجتماع مردم و مذاکرات دولتی و صحبت در مورد موضوعات مملکتی تبدیل کرده بود.

روش‌ها

است. مطالعه تفسیری- تاریخی شامل گردآوری نظام‌مند اطلاعات و ارزیابی منتقدانه داده‌های برگرفته از رویدادهای گذشته است [3]. در این نوع مطالعه، پژوهشگر بر آن است تا حقایق گذشته را از طریق اطلاعات ارزیابی و با بررسی صحت و سقم این اطلاعات، ترکیب دلایل مستدل و تجزیه و تحلیل آنها، به صورتی منظم و عینی ارایه کند و نتایج پژوهشی قابل دفاع را در ارتباط با فرض یا فرض‌های ویژه مطالعه نتیجه بگیرد [4]. بنابراین با توجه به اینکه مطالعه حاضر به دنبال یافتن نتیجه‌ای از بستر تاریخی است، به نظر می‌رسد این روش، رویکردی مناسب برای رسیدن به هدف باشد (شکل ۱).

مطالعه حاضر در پی یافتن رابطه‌ای منطقی میان متغیر مستقل "حکومت صفوی" و متغیر وابسته "فضاهای جمعی دوران صفوی" و بررسی چگونگی این اثرگذاری است. بنابراین به بررسی منابع تاریخی، سفرنامه‌های معتبر و مطالعه فعالیت‌های اجتماعی این دوران پرداخته و به دنبال یافتن نقش حکومت در بروز آنها است. روش مطالعه در بعد بازشناسی بستر تاریخی (که بر روی معماری اثرگذار است)، تفسیری- تاریخی و در بعد موضوعات معماری در رابطه با پل‌های الله‌وردی‌خان و خواجه به‌صورت توصیفی و تحلیلی

زندگی مردم و شاه دائماً تصدیق و اثبات می‌کرد^[9]. بنابراین توجه به مراسم و آیین‌هایی که جنبه ملی (نظیر عید نوروز) و مذهبی (عاشورا و عید قربان) دارند، در این دوران به اوج خود رسیده و قلمروی عمومی، صحنه بروز رویدادهای اجتماعی بزرگی در جهت مشروعیت‌بخشیدن به دستگاه حاکم صفوی است.

فعالیت‌های اجتماعی دوران صفوی

زندگی اجتماعی و شهری مردم در این دوران متأثر از جنبه‌ها و شرایط گوناگونی چون سبک زندگی، سنت‌ها، آیین‌ها و مراسم حکومتی بوده و به حیات اجتماعی مردم شکل می‌داده است. عموم فعالیت‌های اجتماعی در بستر شهر، در دوران صفوی به شکل‌های مختلفی انجام می‌شده است. بخشی از فعالیت‌ها را می‌توان متأثر از آیین‌های جشن و عزا دانست که برگرفته از باورهای شیعی مردم (نظیر مراسم روز عاشورا) و سنت‌های کهن ایرانی (نظیر عید نوروز) است که موجب شده تا افراد برای برگزاری آن در قالب گروه‌های اجتماعی در فضاهای شهری حاضر شوند. دلاو^{۱۰} در ارتباط با مراسم عزاداری محرم می‌نویسد: "در روز دهم ماه محرم، از تمام اطراف و محلات اصفهان دسته‌های بزرگی به راه می‌افتند که بیرق و علم با خود حمل می‌کنند و گروهی آنها را مشایعت می‌کنند"^[10]. کمپفر نیز از حضور مردم در شهر به مناسبت عید نوروز می‌نویسد: "پس از اعلام عمومی عید نوروز، مردم بلافاصله محل کار خود را ترک می‌کنند و با هیاهو و خوشحالی به مساجد، میدان‌ها و ساختمان‌های عمومی روی می‌آورند و به هم تبریک می‌گویند، همه‌جا پر از شادی و سرزندگی است و مردم به فعالیت‌هایی نظیر بازی، شوخی، صحبت کردن و قلیان‌کشیدن می‌پردازند و شعرا و هنرمندان عرض هنر می‌کنند"^[11]. بخش دیگری از این نظام فعالیتی، به سرگرمی‌هایی چون نمایش‌ها و بازی‌های میدانی نظیر قپق‌اندازی، بندبازی و شعبده‌بازی برمی‌گردد که به‌صورت گروهی انجام می‌شده است.

قسمت مهمی از فعالیت‌هایی که در شهر انجام می‌شوند، به مراسم‌هایی برمی‌گردد که شاه و دستگاه حکومتی برگزارکننده آنها هستند و می‌توان آنها را به دو بخش تقسیم کرد:

مراسم‌هایی که هم‌راستا با فعالیت‌های اجتماعی مردم انجام می‌گرفته است، نظیر عید قربان که در حضور شاه برگزار می‌شده است و همچنین مراسم قربانی کردن شتر در عید قربان که دلاو^{۱۰} درباره آن چنین بیان می‌کند: "شتر قربانی را سه روز قبل از عید با گل و سبزی آراسته می‌کنند و برای او طبل و نقاره می‌زنند. در هر مسیری که شتر می‌گذرد، مردم از بالای درب خانه‌ها و دکان‌ها و دیوار باغ‌ها، منظره گذشتن آن را تماشا می‌کنند و برخی مردم قسمتی از پشم آن را به‌عنوان تبرک می‌کنند. این جریان سه روز به طول می‌انجامد و سپس در روز عید، تمام سران و بزرگان، حتی خود شاه با جمع کثیری از مردم از هر طبقه، حیوان را به محلی خارج از شهر می‌برند. در این روز همه بهترین لباس‌های خود را به تن می‌کنند و یک نفر با نیزه شتر را قربانی می‌کند و مردم برای بردن

زندگی اجتماعی و فعالیت‌های جمعی در دوران صفویه بسیار متأثر از شیوه حکومت‌داری شاهان این دوره بوده است. رویکرد پادشاه به‌عنوان قدرت اصلی کشور در شکل‌دهی به حیات اجتماعی مردم بسیار محسوس است. از طرفی صفویان از جنبه‌های گوناگون سیاسی، فرهنگی، هنری و اجتماعی در تاریخ سرزمین ایران از جایگاه مهمی برخوردار هستند. این مرتبه والا، بیشتر مرهون نقش این حکومت در یکپارچه‌سازی ایران از وجوه مختلف مذهبی و اجتماعی است و به دنبال آن تأثیرات مهمی در بخش‌های مختلف جامعه آن روز داشته است.

وحدت ملی و مشروعیت حکومت صفوی

ایران در دوره‌ای که تحت حکومت سلسله صفوی اداره می‌شد در موقعیت ویژه‌ای قرار داشت. جنگ‌های خارجی از غرب با امپراتوری عثمانی و از شرق با ازبکان و در کنار آن نزاع‌های داخلی سبب شد تا مساله یکپارچه‌سازی در گستره سرزمین ایران امری حیاتی تلقی شود. بنابراین در این میان هویت ملی و مذهبی بارزتر از هر زمان دیگری مطرح شده است. از دیدگاه احمد اشرف، جامعه‌شناس ایرانی، مفهوم تاریخی هویت ایرانی در نهضت‌های قومی، سیاسی و دینی در دوران ساسانیان شکل گرفت و در دوران اسلامی با فراز و نشیب‌هایی پایدار ماند و در عصر صفوی تولدی دیگر یافت^[5]. در این راستا شالوده حکومت صفوی بر مبنای دیانت و ملیت بود^[6]. با مطرح‌شدن مفهوم هویت ملی، به آیین‌های ایران باستان توجه می‌شود و مفهوم پادشاهی ایران باستان بعد از گذشت قرن‌ها از ورود اسلام دوباره به میان می‌آید. شاهان صفوی مشروعیت حکومت خود را در قالب دو عنصر دین (مذهب شیعه) و ملیت (وجه باستانی ایران) نمایان می‌کنند و به دنبال آن وحدت ملی و مذهبی مطرح می‌شود.

شاردن در ارتباط با مشروعیت شاه صفوی به واسطه دین می‌نویسد: "ایرانیان معتقدند که دوازدهمین و آخرین امام یا جانشین حضرت محمد^(ص)، ناگهان در سال ۲۹۶ هجری ناپدید شد. مردم عموماً شاه خود را جانشین امامان یا نخستین جانشین شرعی محمد^(ص)، و خلیفه امام دوازدهم در ایام غیبت وی می‌دانند^[7]. همچنین سانسون در این ارتباط بیان می‌کند: "سلاطین این سلسله از جهت اینکه خود را اولاد پیغمبر می‌دانند این امتیاز را دارند که مردم ایران آنها را معصوم می‌دانند. مردم عقیده دارند اخلاق و رفتار شاه هر چه باشد، مرتکب گناهی نمی‌شود و هر تصمیمی بگیرد بی‌عیب و قابل‌اجرا است"^[8]. در نتیجه جایگاه پادشاه و مشروعیت وی به پشتوانه دین از قدرت فراوانی برخوردار بوده است.

وحدت دینی و ملی دو عنصر مهم برای مشروعیت‌بخشیدن به حاکمان صفوی بوده است. از این رو می‌توان درک عامه مردم از حق خاندان صفوی در به‌کارگیری اقتدار سیاسی خود را بر پایه ارتباطات عمومی دانست. به این معنا که حکومت پادشاهی باید تعهدات خود را در قبال احترام به آداب و سنن ایران باستان و آداب شیعی در

شکل ۲ مراسم قربانی کردن شتر در روز عید قربان و شکل ۳ مراسم

شکل (۱) مراحل انجام مطالعه (منبع: نویسندگان)

شکل دوم از فعالیت‌های جمعی مردم که به وسیله حکومت برقرار می‌شود، مراسم‌هایی است که دربار آن را تدارک می‌بیند و اعلام عمومی می‌کند. این مراسم با جزئیات فراوانی انجام می‌شود و سیاحان خارجی زیادی به آنها اشاره کرده‌اند. جشن آب‌پاشان که در بستر رودخانه زاینده‌رود و در کنار پل الله‌وردی‌خان برگزار می‌شده نمونه‌ای از این مراسم‌ها است. فیگوترو/ سفیر اسپانیا در دربار شاه عباس صفوی شرح این مراسم را در سفرنامه خود اینگونه گزارش داده است: "در این جشن همه اهالی شهر به استثنای زن‌ها می‌توانند از بالاترین قسمت پل تماشاگر بازی‌ها و تفریحات باشند. بدون تفاوت و بی آنکه هنر و استعداد معینی لازم باشد، بر اثر یک اعلام عمومی، گرد هم می‌آیند. در این روز مردها لباسی بسیار زشت که به لباس معمولی آنان هیچ‌گونه شباهتی نداشت بر تن کرده بودند. آنها با همین تجهیزات خود را به آب می‌زدند. هر یک از شرکت‌کنندگان ظرفی از مس، برنج یا روی در دست داشت که آن را پر از آب می‌کرد و محتوای ظرف را با فشار به سوی دیگران می‌پاشید"^[13]. در کتاب عالم‌آرای عباسی، /سکندر بیگ منشی برگزاری نیز این جشن را در خیابان چهارباغ توصیف می‌کند: "در اول تحویل سلطان که به عرف اهل عجم و شکون کسری و جم روز آب‌پاشان است به اتفاق در چهارباغ صفهان تماشای آب‌پاشان فرمودند و در آن روز زیاده از صد هزار نفس از طبقات خلایق و وضع و شریف در خیابان چهارباغ جمع آمده به یکدیگر آب می‌پاشند. از کثرت خلایق و بسیاری آب‌پاشی زاینده‌رود خشکی پذیرفت و فی‌الواقع نمایش غریبی است"^[14]. علاوه بر مراسم جشن آب‌پاشان، ارامنه نیز بنا بر اعتقادات دینی خود، مراسم دینی "خاج‌شوین" را در کنار این پل برگزار می‌کردند^[15]. این جشن با احترام ویژه شاه (به خصوص شاه عباس اول) همراه بوده است و همواره در نکوداشت و حمایت از ارامنه در جشن‌های آنان شرکت می‌کرد و با آنان به شادمانی می‌پرداخت^[16]. دلاوله در ارتباط با چگونگی برگزاری این مراسم

شکل (۲) مراسم قربانی کردن شتر در روز عید قربان^[10]

شکل (۳) مراسم عزاداری امام علی^(ع)^[12]

گزارش داده است: "ارامنه صلیبی را در آب می‌اندازند، به همین مناسبت این جشن را خاج‌شوران، به معنای غوطه‌ورکردن یا تعمید صلیب می‌نامند. زنان با لباس‌هایی مزین‌شده و غرق در جواهرات رو به رودخانه صف می‌کشیدند، ارامنه با قدرتی چون هرکول در نقاط مختلف بساط رقص بر پا می‌کردند و به هوا می‌پريدند و با نواي موسیقي جمع حاضر را سرگرم می‌کردند. مراسم در حضور شاه با تشریفات ویژه برگزار می‌شد. ایرانیان نیز برای تماشای مراسم می‌آمدند" [10]. همچنین مراسم جشن شاطر که انتخاب نوکر پیاده

شاه است و شاردن [16] به آن پرداخته، از دیگر مراسمی بوده که حکومت به برگزاری آنها اقدام می‌کرده است.

در جدول ۲ تحلیلی بر نوع فعالیت‌های اجتماعی در دوران صفویه انجام گرفته است. با توجه به بررسی‌ها در متولی انجام فعالیت‌های جمعی می‌توان رد پای حکومت صفوی را به‌عنوان نقش اصلی حیات جمعی در بسیاری از رخدادهای اجتماعی یافت و به دنبال آن فضاهایی که بستر آن رخدادها قرار گرفته مشخص شده است.

جدول ۲) فعالیت‌های اجتماعی مردم در بستر شهر در دوران حکومت صفوی (منبع: نویسندهگان)

نوع مراسم	محل بروز فعالیت	متولی	سیاح
عمومی			
جشن نوروز	مساجد، میدان‌ها و ساختمان‌های عمومی	شاه؛ مردم	کمپفر؛ اولئاریوس
جشن گل سرخ	قهوه‌خانه‌ها	مردم	دلاواله
حکومتی			
مراسم آب‌پاشان	بستر زاینده‌رود (پل الله‌وردی‌خان)	شاه	فیگوئروا
جشن شاطر	میدان نقش جهان	شاه	شاردن
جشن ورود شاه	خیابان و میداين	شاه	شرلی
جشن استقبال سفر	کوچه و بازار و میداين	شاه	فیگوئروا؛ شرلی
مذهبی			
عید قربان	فضاهای عمومی و خارج از شهر	شاه؛ مردم	دلاواله؛ کمپفر
عزاداری محرم	خیابان و میداين	شاه؛ مردم	دلاواله؛ فیگوئروا
خاج‌شویان	بستر زاینده‌رود (پل الله‌وردی‌خان)	مردم	دلاواله
سرگرمی‌های جمعی			
ورزش‌های میدانی (نظیر چوگان و کشتی)	میداین	شاه؛ مردم	شاردن؛ دلاواله
نمایش‌های میدانی (نظیر بندبازی و شعبده‌بازی)	قلمروی عمومی شهر	شاه؛ مردم	شاردن
بازی‌های جمعی (نظیر گرگ‌بازی، گاوبازی و شمشیربازی)	قلمروی عمومی شهر	شاه؛ مردم	شاردن
اجتماعات قهوه‌خانه‌ای			
گفت‌وگو، نقالی و شاهنامه‌خوانی	قهوه‌خانه‌ها	مردم	تاورنیه؛ شاردن
تفریحات عمومی			
گردش در خیابان‌های تفریحی و باغات	خیابان چهارباغ و باغ‌ها	شاه؛ مردم	تاورنیه

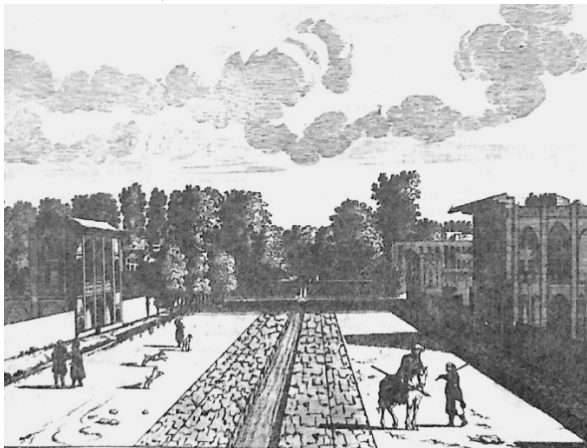
عاملیت حکومت در شکل‌گیری اجتماعات انسانی

تحقق مساله وحدت ملی و مذهبی و مشروعیت حکومت صفوی در میان مردم، متأثر از ارتباطات اجتماعی در قلمروی عمومی بوده است. بنابراین شاه برای تقویت این امر خود اقدام به برپایی مراسم‌های مختلفی کرده است. این نحوه مدیریت فعالیت‌های جمعی بیشتر بیانگر شناخت قلمروی عمومی و نیازهای اجتماعی مردم است که به‌خصوص شاه عباس اول از آن بهره برده است. مشارکت‌دادن مردم در سرگرمی‌ها و لذت‌ها در فضاهای عمومی، به‌نوعی تنها راه سیطره شاه بر روی روابط اجتماعی و فرهنگی در سطح خرد و کلان بوده است [17]. نمونه‌ای از نگرش خاص شاهان صفوی به فضاهای شهری و قلمروهای عمومی توسط دلاواله بیان شده است: "شاه یومیه به میدان می‌آید و بعضی اوقات اشخاصی را در آنجا به حضور می‌پذیرد و بعضاً اسب را به این سمت و آن سمت می‌راند و گاه بعضی را طرف خطاب قرار می‌دهد و احیاناً افرادی را احضار و آنها را وسط میدان به صرف غذا و نوشیدنی دعوت می‌کند"

[10]. حکومت با متولی‌گری رویدادهای جمعی، به جامعه جهت می‌دهد و آن را مدیریت می‌کند. همچنین از طرفی شهر به‌عنوان مکان استقرار حکومت صفوی، محلی مناسب برای نمایش وحدت ملی است [1]. بنابراین جشن‌ها و آیین‌های جمعی یکی از محمل‌های مناسب برای یکپارچه‌کردن آحاد مردم و نزدیک کردن آنان به دولت صفوی است.

جایگاه معماری در فعالیت‌های اجتماعی

با توجه به جدول ۲ می‌توان فضاهای جمعی و اماکن شهری در دوران صفوی را به دو بخش تقسیم کرد: فضاهایی نظیر بازارها و قهوه‌خانه‌ها که سابقاً وجود داشتند و در طول زمان و در دوره‌های مختلف به شیوه‌های متنوع مورد استفاده قرار می‌گرفته‌اند. فضاهای خاص دیگر نظیر میدان نقش‌جهان، خیابان چهارباغ و پل الله‌وردی‌خان که توسط حکومت در جهت یکپارچگی آحاد مردم برای رخدادهای جمعی خلق شده بودند و برگزاری بسیاری از مراسم‌های حکومتی و سنتی به آنها منتقل شده بود.

شکل ۴) خیابان چهارباغ^[19]

میدان نقش جهان و خیابان چهارباغ به‌منظور جشن‌ها و نمایش‌های عمومی طراحی شده‌اند، به‌گونه‌ای که عمارت‌های بالای سردر ورودی در خیابان چهارباغ و ایوان‌های طبقه دوم در اطراف میدان نقش جهان برای نشستن مردم و تماشای مراسم و نمایش‌های متنوع در خیابان و میدان بوده است^[1]. توصیفی که شاردن از مراسم جشن شاطر در میدان نقش جهان کرده، گویای نقش این فضا در این ارتباط است: "میدان شاه اصفهان خلوت و تمیز بود. در جلوی عالی‌قاپو، چادری افراشته بودند که روی ستون‌های زرین قرار داشت و به طرف عالی‌قاپو و به سوی میدان که شاطر از آنجا می‌آمد، گشوده شده بود. در منتهی‌الیه جنوبی میدان، در یک طرف جانورانی که برای شکار پرورش یافته‌اند، از قبیل شیر، ببر، پلنگ و غیره و در طرف دیگر ارباب‌های هندی که با گاوهای سپید کشیده می‌شوند، مشاهده می‌شود. در قسمت شمالی میدان نیز دسته‌های تفریحی و نمایش از قبیل رقاصه‌ها و گروهان شاطران، هیات‌های معرکه‌گیران، حقه‌بازان، شمشیربازان، خیمه‌شب‌بازان بود و فواصل تمام این دسته‌ها با گروهان موسیقی آراسته بود"^[15]. این نحوه استقرار گروه‌ها در محل‌های مشخص میدان نقش جهان معرف وجود برنامه‌ریزی و تلاش فراوان در نمایش اقتدار ملی و یکپارچگی اجتماعی است.

شکل‌گیری خیابان تفرجگاهی چهارباغ اصفهان، بیش از همه به‌منظور عرصه بروز رفتارهای اجتماعی بود. شاه عباس دستور داد از محل دروازه دولت تا دامنه کوه صفه خیابان طویل و عریض مشجر احداث شود. چهارباغ از جهت ترکیب چنان است که نه تنها به‌عنوان خیابانی برای عبور و مرور بلکه بیشتر برای آنکه گردشگاهی باشد ساخته شده است^[20]. همچنین از موارد معدود حضور زنان در جامعه در این خیابان رخ می‌داده است. زنان حرم‌خانه شاهی و دیگر زنان شهر روزهای چهارشنبه در چهارباغ و پل الله‌وردی‌خان با روی گشاده و بی‌نقاب می‌گشتند و تا مدتی از شب در پرتوی مشعل‌ها و شمع‌ها در آنجا به سر می‌بردند و به تفریح می‌پرداختند. در این زمان تمام چهارباغ توسط مامورین حکومتی قرق می‌شد و در این زمان فروشنده‌گان چهارباغ همه زن بودند^[21]. فراهم‌آوردن عرصه‌های

یافته‌ها

فعالیت‌های اجتماعی در جهت وحدت ملی و مذهبی

حضور مردم در فضاهای جمعی و مشارکت آنها در رخدادهای اجتماعی دو نتیجه شامل مشروعیت‌بخشی و ایجاد وحدت ملی به دنبال دارد. همراهی حکومت با گروه‌های مختلف مردمی در برگزاری جشن‌ها و آیین‌های مذهبی و ملی نظیر عید نوروز، عید قربان، عزاداری محرم و غیره در برقراری یکپارچگی و وحدت ملی در ایران نقش به‌سزایی داشته است. یکپارچگی ایران در مقابل نفوذ بیگانگان و تهدیدات داخلی ضرورت اصلی حکومت در برخورد با قلمروی عمومی بوده است. تلاش حاکم صفوی برای شکوه بیشتر در برگزاری این قبیل مراسمات را می‌توان برگرفته از آگاهی وی نسبت به اهمیت وحدت در ارتباطات اجتماعی دانست. فضاهای جمعی بسترهای مناسبی هستند تا با مقدس‌نشان‌دادن عملی که در آن به وقوع می‌پیوندد، به اقتدار دستگاه حاکمه کمک کنند^[18]. در جامعه سنتی آن روز مساله هویت و وحدت در ابعاد ملی و مذهبی معنای روشنی نداشته است. بنابراین برگزاری مراسم‌هایی با این جنبه در گستره فضاهای جمعی و حضور اقشار مختلف مردمی در آن معنا پیدا کرده است. تلاش شاه در جهت همبستگی اجتماعی در مراسم‌های حکومتی نظیر جشن آب‌پاشان قابل رویت است. مردم در این جشن با لباس مبدل و خارج از عرف طبقاتی خود، همه در یک جایگاه اجتماعی ظاهر می‌شوند. حضور مردم از طبقات و گروه‌های مختلف در مراسم قربانی‌کردن شتر و سایر مراسم‌های مذهبی در کنار هم نیز بیانگر این مساله است.

سلطه حکومت صفوی بر فعالیت‌های اجتماعی مردم به مراسم‌های رسمی ختم نمی‌شد. حاکمان صفوی به‌ویژه شاه عباس اول با رسمیت‌بخشی به فعالیت‌هایی خلاف شرع در تلاش بودند تا هم به‌گونه‌ای مردم را با لذت‌های خود همراه کند و هم کنترل ویژه‌ای بر قلمروی عمومی و ارتباطات اجتماعی مردم حتی اعمال خلاف شرع آنها داشته باشد. "شاه عباس که کراهت از گردآوری پول مربوط به امور فسق داشت، دستور داد به‌منظور تطهیر، آن وجوه را صرف امری کنند که آن کار با آتش سر و کار داشته باشد. یعنی آن عایدات، برای خرید وسایل مشعل و آتش‌بازی صرف شود که در حضور شاه افروخته می‌شود"^[8]. شاه با این اقدام توانسته بود به این فعالیت‌ها مشروعیت دهد و به دنبال آن توانست مردم را در این مساله شریک خود کند.

پل به مثابه فضای جمعی

با مطالعه فضاهای شهری مرتبط با برگزاری مراسم که توصیف آن در نگاه سیاحان آمده است، مجموعه شهری متشکل از سه عنصر مهم میدان، خیابان و پل را می‌توان فضاهای ویژه و ساخته‌شده به‌عنوان محل اصلی بروز فعالیت‌های جمعی مردم شهر اصفهان، به‌خصوص آن دسته از فعالیت‌هایی که متولی و مسبب آن حاکم صفوی است، در نظر گرفت.

شکل ۴ خیابان چهارباغ را نشان می‌دهد.

شکل ۵) پل الله‌وردی‌خان [25]

نتیجه‌گیری

تکامل نقش پل از کارکرد گذر صرف به فضای جمعی و بستر فعالیت‌های اجتماعی در اصفهان عصر صفوی مسیری است که در آن حکومت نقش اصلی را ایفا می‌کند. تلاش حکومت با برگزاری مراسم‌های مختلف اجتماعی (ملی، مذهبی و حکومتی) در جهت وحدت ملی و مذهبی و یکپارچه‌سازی جامعه، به خلق فضاهای جمعی نظیر میدان نقش جهان و خیابان چهارباغ منتهی می‌شود. شکل‌گیری این قبیل فضاها در شهر اصفهان به‌عنوان پایتخت صفویان موقعیتی ویژه یافته است، که آن همجواری با رودخانه زاینده‌رود و بروز فعالیت‌های جمعی در بستر آن است. این مساله شرایطی را فراهم می‌آورد تا پل‌های ساخته‌شده در این دوران کارکردی جدید یابند.

پل الله‌وردی‌خان به سبب آنکه امتداد فضای شهری خیابان چهارباغ و متصل‌کننده دو بخش از شهر بوده است، امکان خلق قابلیت اجتماع‌پذیری برای مردم شهر را پیدا می‌کند. این روند پس از چند دهه به پل خواجه رسیده است و فرآیند شکل‌گیری فضای جمعی در آن به نتیجه می‌رسد و این پل به‌عنوان نمونه ویژه از این موضوع شکل می‌گیرد. بنابراین آنچه امروز از پل خواجه به‌عنوان اوج هنر پل‌سازی ایرانی و تلفیق عملکردهای مختلف یاد می‌شود، روندی است که مولفه‌های مختلف از جمله نگرش حکومت بر آن اثرگذار بوده است.

همچنین با در نظر گرفتن نقش شاه در فعالیت‌های اجتماعی مختلف، جایگاه ویژه وی در فضاهای جمعی ساخته‌شده در این دوران نیز قابل توجه است. کوشک‌های شاهی در میدان نقش جهان و در میانه پل‌های الله‌وردی‌خان و خواجه با همراهی اقشار مختلف مردم که در کنار آن حضور دارند به‌عنوان مجموعه کاملی از تلاش حکومت در جهت وحدت و شکل‌گیری هویت ملی است. بنابراین پل‌های خواجه و الله‌وردی‌خان علاوه بر نقش اجتماعی که یافته‌اند، تبدیل به نظرگاه شده‌اند و نمونه منحصر به فردی از یک پل شهری را به نمایش می‌گذارند.

تشکر و قدردانی: مودی از سوی نویسندگان گزارش نشده است.

عمومی گوناگون توسط شاه برای بروز فعالیت‌های متنوع را می‌توان تلاش حکومت صفوی در جهت کنترل قلمروهای عمومی دانست که بیشتر مبتنی بر فراهم‌آوری یکدستگی اقشار اجتماع است.

این امر در ساختار پلی چون خواجه نیز به چشم می‌خورد، تاورنیه در توصیف این پل چنین می‌نویسد: "در وسط پل فضای شش‌گوشه‌ای به منزله اسکله قرار دارد. در دو خیابان این پل دو عمارت قشنگ برای شاه ساخته‌اند، زیرا در این نقطه رودخانه از همه‌جا مسطح‌تر و آب آن عمیق‌تر و مصفا و خوش‌منظره‌تر است" [12].

این پل کارکرد تفریحی خود را در نحوه عبور سطح زیرین، سکوهای میان تاق‌های سطح پایینی، شکل‌گیری رواق‌های کناری سطوح بالایی، چگونگی اسکان، منظرسازی به کمک آب، ایجاد سکوهای پلکان شرقی و وجود کوشک‌ها پیدا می‌کند [22]. امکان حضور افراد در نزدیکی جریان رودخانه و ارتباط حسی با آب، کیفیتی متفاوت نسبت به پل‌های شهری دیگر که صرفاً برای عبور ساخته‌شده‌اند فراهم می‌کند. در سال ۱۰۶۰ هجری قمری، به امر شاه، این پل آیین‌بندی، چراغان و گل‌ریزان شد و هر یک از غرفه‌های آن را یکی از امرا و بزرگان تزئین کرد و مراسم افتتاح رسمی پل در حضور شاه برگزار شد [23]. همچنین می‌توان پل الله‌وردی‌خان را امتداد فضای جمعی شکل‌گرفته در خیابان چهارباغ دانست، به‌گونه‌ای که با ساختار ویژه خود امتداد چهارباغ را بر روی رودخانه فراهم کرده است و شریان شهری متشکل از رویدادهای اجتماعی به روی پل منتقل می‌شود. در این پل در هر طرف راهرویی طویل و سرپوشیده با مقیاس انسانی در بین دو دیوار وجود دارد و کسانی که از داخل این راهرو حرکت می‌کنند دید بهتری به رودخانه دارند [24]. کمپفر در این ارتباط بیان کرده است: "سطوح خارجی دیوارها را با طاق‌نما زینت کرده‌اند و آن هم به این ترتیب که روی هر پایه پل طاق‌نما و روی هر دهنه پل دو طاق‌نما. به‌خصوص در جهت سر پل‌ها نیمکت‌هایی برای رفع خستگی و لذت‌بردن از چشم‌انداز ساخته‌اند" [11]. تحقق هدف فضای جمعی و توجه به منظر و لذت‌بردن از همنشینی پل و رودخانه از نکات ویژه در طراحی این پل بوده است. این مساله نیاز به فضاهای شاخص و وسیع برای ایجاد حس همبستگی اجتماعی در بین جامعه آن روز را مشخص می‌کند. نمایش وحدت ملی باید در فضاهای غالب و بارز صورت گیرد تا اذهان عمومی پذیرای این یکپارچگی اجتماعی باشد.

رودخانه زاینده‌رود به سبب همجواری با شهر اصفهان خود محل فعالیت‌های جمعی مردم در دوره‌های مختلف بوده است. در دوران صفویه به واسطه گسترش شهر اصفهان به آن سوی رودخانه نیاز احداث پل وجود داشته است. پل‌های شهری این دوران امتداد فضاهای جمعی هستند که در خیابان‌ها و میدان‌ها رخ می‌داده‌اند. بنابراین در این مقطع با نگرش ویژه حکومت به ارتباطات اجتماعی و قلمروی عمومی و حصول وحدت ملی، پل از نقش گذر خارج شده است و به‌صورت فضای جمعی و تفریحی نمایان می‌شود. پل خواجه و الله‌وردی‌خان نمونه بارز این مساله هستند (شکل ۵).

[Kaempfer's travelogue]. Jahandari K, translator. Tehran: Kharazmi; 1984. [Persian]

12- Tavernier J. Voyages en Perse [Tavernier's travelogue]. Nori A, translator. Tehran: Sanaei; 1984. [Persian]

13- De Silva Figueroa G. Garcias de Silva Figueroa en Perse [Figueroa's travelogue]. Samiei G, translator. Tehran: Nashreno; 1984. [Persian]

14- Torkaman I. History of Alam Aray Abbasi. Tehran: Amirkabir; 1971. [Persian]

15- Honarfar L, Vakili R. Familiarity with historical city of Esfahan. Entekhabi H, editor. 2th Edition. Esfahan: Golha; 1994. [Persian]

16- Chardin J. Voyages de chardin [Chardin's travels]. 4th Volume. Abbassy M, translator. Tehran: Amirkabir; 1957. [Persian]

17- Roohi Z. Esfahan Safavid era. 1st Edition. Tehran: Amirkabir; 2018. [Persian]

18- Haghighi Boroujeni S, Yazdanfar SA, Behzadfar M. Effects of government autocratic interventions on urban structure of Isfahan in Safavid Shah Abbas era. Soc Hist Stud. 2018;7(2):49-67. [Persian]

19- P Blake S. Half the world: The social architecture of Safavid Isfahan. Ahmadinejad M, translator. 1st Edition. Tehran: Khak; 2009. [Persian]

20- Honarfar L. A treasure of the historical monuments of Isfahan: Ancient monuments, historical tables and inscriptions in the Isfahan Province. Esfahan: Saghafi; 1971. [Persian]

21- Falsafi N. The life of Abbas the Great. 2nd Edition. Tehran: University of Tehran Press; 1968. [Persian]

22- Moravej Torbaty K, Pour Naderi H. Based on comparative study of historic bridges of Isfahan. BAGH-E NAZAR. 2014;10(27):61-70. [Persian]

23- Tahoori N. The bridge: Path to paradise. KHAL. 2002;1(2):18-49. [Persian]

24- Ghobadin V. Climatic analysis of the traditional Iranian buildings. 8th Edition. Tehran: University of Tehran Press; 2014. [Persian]

25- Bahmanpour MR, Hadidi M. Once upon a time in Iran. Tehran: Nazar; 2006. [Persian]

تأییدیه اخلاقی: موردی از سوی نویسندگان گزارش نشده است.

تعارض منافع: موردی از سوی نویسندگان گزارش نشده است.

سهم نویسندگان: موردی از سوی نویسندگان گزارش نشده است.

منابع مالی: موردی از سوی نویسندگان گزارش نشده است.

منابع

- Ahari Z. City, ceremony, collective memory a study on the relation of ceremonies and urban spaces in Safavid and Qajar eras. HONAR-HA-YE-ZIBA. 2011;3(47):5-16. [Persian]
- Eshraghi E. Refrence to the recreation and entertainment system of the Safavid era. HONAR-OMARDOM. 1954;(140-141):28-35. [Persian]
- Maleki MR, Tabibi SJ, Delgoshaei B. Writing successful: Theses, dissertations, research projects and scientific articles. 6th Edition. Tehran: Ferdos; 2014. [Persian]
- Seif Naraghi M, Naderi E. Research methods and its evaluation in human sciences. 27th Edition. Tehran: Badr; 2006. [Persian]
- Zahed S. Iranian national identity. RAHBORDE YAS. 2005;1(4):129-38. [Persian]
- Seyed Yazdi Z, Bajlan J. Shah Ismail Safavi and the Safavid "Shahnameh. J Iran Stud. 2016;15(30):101-16. [Persian]
- Chardin J. Voyages de chardin [Chardin's travels]. 8th Volume. Abbassy M, translator. Tehran: Amirkabir; 1966. [Persian]
- Sanson N. Voyage ou relation de letat present [Sonson's travelogue]. Tafazalli T, translator. Tehran: Ibn Sina; 1967. [Persian]
- Macchesney R. Delication and national policy in the Safavid period. VAGHF-E-MIRAS-E-JAVIDAN. 2007;15(57):102-22. [Persian]
- Della Valle P. Cose e parole nei viaggi di pitro Della Valle [Travels of Pietro Della Valle]. Shafa Sh, translator. Tehran: Elmifarhangi; 2005. [Persian]
- Kaempfer E. Am hofe des persischen grosskonigs